

Kommentar

SIGURD SKIRBEKK

Historiens slutt og demokratiets seier?

Historiens slutt og demokratiets seier?

Sigurd Skirbekk

sigurd.skirbekk@sosiologi.uio.no

For en sosiolog med spesialitet på ideologier er det nærliggende å se Francis Fukuyamas tese om «*the End of History*» som del av en ideologi. Denne historiefortolkningen hadde alle forutsetninger for å bli populær etter den kalde krigens slutt, spesielt på amerikansk hold. Vesten, under amerikansk ledelse, hadde ikke bare vunnet over kommunismen, og før det over nazisme og fascisme i forskjellige former. Den amerikanske form for politisk demokrati, økonomisk markedsliberalisme og en kultur basert på individers rettigheter, med forankring i erklæringene fra 1776 og 1948, dette kunne alt oppfattes som en universell form for modernitet, og dermed som det endelige sluttpunkt for de historisk ideologiske stridigheter som hadde preget hele det foregående århundre.

The End of History som ideologi

I ettetid kan oppslutningen om en slik tolkning virke som uttrykk for en stemning etter Berlinmurens fall i november 1989 – etter den datoen som amerikanerne beskriver som 11.9. Oppfatningen ble ikke like lett å opprettholde etter 2001, fra den datoen som kalles 9.11, da to høyteknologiske passasjerfly raste inn i *World Trade Center*, kapitalismens høyborg i New York. Forestillingen om at amerikanerne hadde funnet formelen for den universelle modernitet har etter hvert vært mye kriti-

sert, i vårt land seinest på seminaret til ære for den «multimodernistiske» sosiologen S.N. Eisenstadt i Bergen før jul 2006.

Ideologier kan forstås på flere måter. På 1970-tallet var det vanlig i radikale studentkretser å se på ideologier som forskjønnende samfunnsbilder; rettet mot folket som ble passivisert til å akseptere urettferdige samfunnsforhold. Ideologiene ble oppfattet som noe som utgikk fra en overklasse eller fra kyniske eliter med spesielle interesser. Blant akademiske ideologiteoretikere har det vært vanlig å mene at en ideologi også kunne trollbinde dens talsmenn. Rundt årtusenskiftet var det ikke bare den jevne amerikaner som var bundet til fiktive forestillinger om at hele verden ønsket å amerikaniseres, også ledende amerikanske politikere var fanget av slike virkelighetsbilder.

Både den politiske ledelse og storparten av det amerikanske folk synes den gang å ha hatt forestillinger om at amerikanske tropper ville bli mottatt som befriere i Bagdad i 2003, omtent som de var blitt mottatt i Paris i 1944. Når en slik oppfatning kunne få gjennomslag i alle sosiale lag, kommer vi ikke langt ved å forklare det hele som utslag av en situasjonsbestemt manipulering, tilpasset en militær situasjon før innmarsjen. Forestillingen henger sammen med mer omfattende oppfatninger om å representere en universell og frihetlig moral, som Amerika alltid har vært forkjemper for i de kriger der landet har deltatt. En slik oppfatningen om utenrikspolitikken henger igjen sammen med bestemte tolkninger av heltene i landets egen historie, som frihetens forkjempere i kamp mot frihetens fiender.

Vi kan gjerne mene at amerikanerne i mange situasjoner har opptrådt naivt. Temaet for dette innlegget er likevel ikke en ensidig kritikk rettet mot amerikanerne. Deres feilvurderinger nevnes bare som en innledning for å gi en lettfattelig illustrasjon til noe som kan gi mønster for en norsk parallellitet. Også her finner vi mange enkle forestillinger om demokratiet som historisk målestokk og det liberale demokrati som kulturell ramme for all problemløsning, jfr. omtalen av frihet som en overordnet verdi i sluttrapporten fra den norske Verdikommisjonen. En slik tenkemåten preger også vår utenrikspolitiske orientering: Folkegrupper som krever økt demokratisering kan vanligvis regne med norsk støtte. Ved siden av økonomisk bistand regnes demokratisering som en forutsetning for å løse de fleste problemer i det vi kaller utviklingsland; land som ennå ikke har nådd målet, men fortsatt er i en utviklingsfase.

Når vi har et såpass lite repertoar for å tolke andre samfunn, henger

det sammen med at også norsk historie er blitt tolket i et nokså begrenset skjema, i alle fall gjelder det formidlingen gjennom skole, media og i politiske organisasjoner.

Fortelling 1 om hvordan Norge ble et demokratisk samfunn

Norge har et par år på rad vært utropt av et FN-organ som verdens beste land å bo i. De som har foretatt denne evalueringen har lagt vekt på sosialpolitiske mål som velstand, fordeling, rettssikkerhet og likestilling. Vårt kulturelle arsenal til å svare på forskjellige framtidige utfordringer inngår ikke i dette målet, heller ikke de politiske forutsetningene for å ha kommet dit vi er. Det er samtidige og målbare tilstander som har vært vurdert, og da først og fremst i forhold til demokratiske verdier. Dermed har også denne FN-vurderingen kunnet inngå i en på forhånd enkel forestilling om demokratiet som historiens mål.

Mange fortolkere i vårt land, både i politikk og i kulturliv, har formidlet en temmelig forenklet forståelse av hvordan Norge ble et relativt velfungerende demokratisk samfunn. Grunntemaet har vært frihetens seier over undertrykkelse og tvang. Vi kan kalle dette fortelling 1 om hvordan Norge ble et demokratisk samfunn.

Skolefolk, mediefolk, forfattere og politiske kommentatorer har alle bidratt til denne fortellingen. Noen vil kalle den et folkeeventyr. Og lik-som eventyrfortellerne kan gjengi en fortelling litt forskjellig, slik har også demokratifortellingen sine varianter. Men noen mønstre har gått igjen. Ett slikt trekk er å betrakte alle spenninger og motsetninger opp gjennom historien som moralske konflikter mellom gode og frigjørende krefter mot onde og undertrykkende krefter.

Det kan riktignok bli framholdt at krefter som virket frigjørende på ett, kunne virke hemmende for videre frigjøring på et nytt historisk stadium. Et kongelig statsstyre, en kirkelig kultur, en pietistisk moral, en kollektiv nasjonalromantikk og oppslutningen om partipolitiske programmer dette kan alt innordnes i fortellingen om en frigjøring gjennom flere stadier, og da slik forstått at en utnyttelse av mulighetene på et stadium forutsetter en forkastelse av de foregående. Fra en slik fortelling blir det nærliggende å oppfatte en samtidig liberal kultur som den mest frigjorte i vår historie og dermed som det høyeste stadium.

I en slik fortelling blir historien, i alle fall de gode generasjoner av historien, beretningen om hvordan flere og flere samfunnsgrupper fikk være med på å bestemme over flere og flere sider ved sine liv. Forand-

ringer i folks levekår når det gjelder kjøpekraft, konsumpsjonsmønstre, folkeflytting, familieformer, medietilbud og kulturell orientering, kan alt fortolkes som del av en stor menneskelig frigjøring. Når noe ikke går som det skal, vil diagnosen være mangel på frihet, enten dette forstås som en utilstrekkelig fristilling av individers livsvalg eller som en mangel på offentlig tilrettelegging for at individer skal få ordne sine liv som de vil.

Denne norske egenforståelsen er i sine grunntrekk ganske lik den amerikanske, selv om det i Norge legges noe mer vekt på offentlig regulering for å sikre borgernes likhet og rett til egenutfoldelse. Oppfatningen av Norge som en humanitær stormakt – spesielt når det gjelder oppslutning om demokratibevegelser og innsats for bistandsarbeide – er heller ikke helt ulik den tenkemåten som ligger bak mange internasjonale intervensjoner på amerikansk side.

Det kan videre hevdes at det finnes paralleller mellom en amerikansk fantasiløshet når det gjelder taklingen av problemer som ikke løses ved en intervensjonspolitik og en norsk fantasiløshet til å forstå problematiske sider ved samfunnsforandringer som ikke har fulgt et foreskrevet utviklingsprogram. Når formelt demokratiske stater blir preget av vanstyre, rettes forklaringen mot despotiske ledere og korrupte makteliter, det vil si mot folk som ikke følger de demokratiske spillreglene. Forklaringene rettes sjelden mot demokratiet som et sårbart system som bare kan forventes å fungere under visse forutsetninger.

Dersom demokratiet hadde blitt oppfattet som et styringssystem heller enn som en verdi, ville det vært lettere å se at systemet har flere forutsetninger for å fungere godt, kanskje også for å se at liberale demokratier kan være funksjonelle for å finne adekvate svar på visse typer av utfordringer, men ikke like gode for å finne svar på andre typer av utfordringer. En liberal politisk ideologi kan være en god motvekt mot totalitære trusler. Det er imidlertid ikke like sikkert at den disponerer for de beste svar på utfordringer av anomisk art, eller når det gjelder demografisk og økologisk tilpasning.

Fortelling 2 om hvordan Norge ble en demokratisk stat

For en sosiolog er det nærliggende å ville forklare samfunnsutvikling som et resultat av ulike generasjoners svar på en del gjennomgripende utfordringer, som er blitt kollektivt forstått og forvaltet innenfor kulturelle rammer og samfunnsmessige systemer. Slike systembetingelser vir-

ker sjelden entydig determinerende; det kan være mer fruktbart å se på dem som rammer for spenninger mellom motstående ordninger, noe som gir et visst handlingsrom for folk.

Da Norge ble en egen stat for drøyt tusen år siden, kunne folk oppleve mange spenninger mellom lojalitet til lokale ættesamfunn og til et kongelig statssamfunn. Vi kan videre finne spenninger mellom kongelig lovgivning og en kirkerett som pekte ut over nasjonalstaten. Individets fristilling i vår del av verden har sammenheng med denne differensieringen og med at den tradisjonelle statsmakten ikke var totalitær, selv om den var autoritær.

Den individualiseringen som fulgte reformasjonen har sammenheng både med spenningen mellom stat og kirke og med en sterkere betoning av individets samvittighet og skyld, som delvis kom til å erstatte den ytre instituerte orden. En sterkt indreorientert moral har vært en viktig forutsetning for at vår type samfunn ikke har endt i anarki eller utviklet den type korrupsjonskultur som vi ellers finner i mange land. Også her er det lett å se paralleller til amerikanske oppfatninger. Det er individets samvittighet heller enn samfunnets institusjon som skal sikre den moralske orden.

Spenningen mellom frihet og orden kan hos oss følges gjennom pietismens århundre og over i en mer sekulær kultur, preget både av klassiske idealer og av nasjonalromantikk. Med nye prinsipper for moraldannelse kunne gamle bli mindre strenge, men de ble ikke forkastet. Selv om en instituert nasjonalromantikk kunne dyrke både frihet og følelser, var den talsmann klar over at kulturen hadde historiske forutsetninger. Heller ikke den mer nøkterne folkeopplysningen tok sikte på å kutte fortidige bånd, det historisk overleverte skulle forstås i fornuftens former, heller enn å forkastes.

Demokratiets framvekst har mange årsaker som ikke lar seg forklare ut fra et mål/middel-perspektiv blant ledende grupper. Mange av demokratiets forutsetninger kan heller ikke forstås som en folkelig kamp mot eliter. Den første forordningen rettet mot sensur av det trykte ord ble fremmet av grev Struensee, med den begrunnelse av slik sensur kunne være «skadeligt for sandheds undersøgelse». Biskop Pontoppidans forordning om leseopplæring for at folk skulle kunne sin katekismus, la grunnlaget for en legmannsbevegelse av folk som nå kunne vurdere om presten var av rette slaget og ikke bare kongens tjener. De folkelige motkulturene kom til å inngå både i nasjonsbyggingen og i

demokratiutviklingen utover attenhundretallet. Oppslutningen om en nasjonal felles kultur gjorde det mulig å utvikle et representativt basert demokrati, som ikke bare var basert på ulike grupper med særinteresser. Demokratiseringen av nasjonsforståelsen kom til å gi Norge mange fortrinn, ikke minst for den nasjonale motstandskampen under andre verdenskrig.

Denne kulturhistorien har vært en forutsetning for at politiske spenninger knyttet til demokratisering har kunnet holdes i fredelige former i vårt land. Dette har utvilsomt vært til stor fordel for den innenlandske utvikling, men har kanskje hindret mange i å forstå hva et demokratisk frislepp kunne utvikles til i land som ikke har hatt en tilsvarende nasjonal-moralsk felleskultur.

Dersom vi ser utviklingen mot demokrati som et resultat av spenninger mellom orden og frihet knyttet til både verdslig og religiøs orden, til nærhetssamfunnet og statssamfunnet og til politiske prinsipper for både hierarki og egalitet, da kan vanskelig dagens liberale samfunn framstå som en selvfølgelig og solid slutt for all samfunnsutvikling. Samfunn som bare dyrker liberale verdier, kan tvert om framstå som både sårbare og krisefremmende.

En liberal politikk uten en politisk motposisjon vil lett bli ensidig i behandlingen av mange typer utfordringer. En liberal kultur, med frihet som overordnet verdi, kan komme til kort både når det gjelder moralsk orden og fellesskap, og når det gjelder kulturell og biologisk reproduksjon og ikke minst når det gjelder tilpasningen til en natur med mange økologiske grenser.

Slik sett kan det knapt kalles noen uforutsigelig arbeidsulykke at vår type samfunn kommer til kort på disse områdene. På tross av store liberalpolitiske satsninger, i form av flere rettigheter og flere støtteordninger rettet mot flere avvikende grupper, så viser mange typer avviksstatistikk økende negative sifre. Ett eksempel er politiets registrering av lovbrudd, som skal ha økt med seks hundre prosent siden 1960, ifølge Arne Johannesen i Politiets Fellesforbund. Selv om de fleste av oss ikke befinner oss i noen anomisk faresone, så er utviklingen likevel betenkelig, ikke minst fordi myndighetene og dets støttespillere ikke synes å ha annet enn dempende medisin å tilby.

Et annet felt der samfunnsutviklingen er betenkelig i hele det liberale Europa, gjelder befolkningsutviklingen. Demografer har regnet ut at yngre kvinner i de opprinnelige tolv EU-landene ikke kan forventes å få

mer enn 1,4 barn i gjennomsnitt, det vil si to tredjedeler av det som er nødvendig for nullvekst. Av hundre barn som ble født inn i denne verden i 2005, ble 57 født i Asia, 26 i Afrika, 9 i Latin-Amerika, 5 i Europa, 3 i Nord-Amerika og 1 i Oseania, ifølge tall fra FN.

Vi har studier som viser at de lave barnetallene ikke er et uttrykk for kvinners primære ideal og heller ikke for samfunnsledernes ønsker. Det er større grunn til å se utviklingen som en utilsiktet følge av familieinstitusjonens svake stilling i samfunn der den offentlige sektor domineres av jus og økonomi og der sosiale problemer oppfattes å kunne løses ved lovgivning og bevilgninger. Denne ensidigheten blir ikke balansert av idealene i en mediekultur preget av egoutfoldelse og lykkesøk.

Innvandring framheves ofte som en løsning på en utilstrekkelig reproduksjon. Men dette er et svar med begrenset gyldighet. Det er slett ikke opplagt at store innvandrergupper ønsker å framstå som videreformidlere av vår liberale kultur. Mange uttrykker tvert om en sterk avstand fra denne kulturen, til dels med gode grunner; jfr. Meic Pearses studie: *Why the Rest Hates the West*. Og det er lite som tyder på at talsmenn for vår sivilisasjon kan tale på vegne av framtidige samfunnsforhold, dersom flertallet misliker det de ser av denne sivilisasjonen.

Den største betenkeligheten ved å betrakte dagens liberale samfunn som en modell for framtidige samfunnsformasjoner ligger på det økologiske plan, det vil si i spenningen mellom naturens evne til å reproducere sine ressurser og menneskenes ideer om sin rett til å utnytte disse ressursene. Økologiske talsmenn har hevdet at med dagens forbruksmønster ville vi trenge 1,2 jordkloder for å få balanse mellom natur og mennesker. Hvis all fattigdom skulle utryddes og alle nålevende skulle ha en levestandard på engelsk nivå, ville vi trenge tre kloder; med en amerikansk levestandard, fem kloder.

Framtid fra nåtid

Resonnementene om sammenhenger mellom politiske ideologier på ene siden og ufrakommelige utfordringer på den annen kunne lett forlenges. Poenget her er at dette gir andre orienteringsmønstre enn en orientering i forhold til et liberalt verdimønster. Det er ikke opplagt at en politikk som fungerer hos oss også vil fungere i land med andre forutsetninger, selv om vi kan begrunne den med gode verdier. Det er heller ikke opplagt at en politikk som har vist seg vellykket i forhold til for-

tidige utfordringer, også vil være egnet til å takle nye typer av utfordringer.

Når det gjelder de tre typer av alvorlige utfordringer som vår type samfunn kommer til å bli stilt overfor i kommende generasjoner – det moralske samhold, reproduksjonen og den økologiske tilpasningen – så tyder alle tegn på at en liberal og rettighetsorientert politikk vil komme til kort i å finne adekvate svar. Ja, det kan sågar hevdes at de verdier som den liberale ideologi legger opp til, bidrar aktivt til å motarbeide realistiske løsninger. Forsøk på å framstille politiske tilstander i en del vestlige land som historiens mål og slutten på de ideologiske spenninger, kan bidra til å avspore en åpen debatt om disse spørsmålene.

Sett i et økologisk perspektiv må en framtidsrettet politikk avvike fra den nåværende på minst to avgjørende felt: Forbrukersamfunnene i Nord kan ikke fortsette med sin forurensing og ressursødsling, selv om økt vekst kan begrunnes både med frihetsidealer og med sosialpolitiske argumenter. Fødselssamfunnene i Sør kan ikke fortsette med en tradisjonell barneproduksjon og forvente at Verdenssamfunnet skal legge forholdene til rette for en likeverdig levestandard. Femten land i Afrika og Midtøsten hadde i 2003 fødselstall som lå over 6 barn pr. kvinne. Dette kan ikke fortsette, uansett hva liberale rettighetstenkere påstår.

Klodens bærekraft trues fra to sider: av forbruksmønsteret i Nord og fødselsmønsteret i Sør. Begge må forandres. Men er en slik forandring forenlig med liberale, demokratiske verdier? Vil et demokrati på vegne av framtidige generasjoner i mange sammenhenger komme på kollisjonskurs med et demokrati på vegne av nålevende generasjoner?

En del mennesker vil protestere mot hele problemstillingen – spesielt folk som har sin frykt ensidig fiksert på totalitære tendenser og som har andre verdenskrig som sin viktigste historiske referanse. Det er likevel vanskelig å finne noen som er i stand til å gi overbevisende argumenter for hvordan en forlengelse av nåværende ideologiske idealer skal kunne utvikles til overlevingsdyktige samfunn.

Fraværet av framtidsrettet diskusjon om disse spørsmålene kan for en tid holde mange oppe i en kortsiktig optimisme. Når den mister sin overbevisningskraft, kan mange falle inn i ren defaitisme. Siste år har undertegnede i private samtaler møtt personer i vårt land som har talt til fordel for en teknologisk terror rettet mot forurensende industri, for å strø pulver i drikkevannet i overbefolkede områder, for å gi makt til

en moralsk streng islamsk *sharia*-ordning eller rett og slett gi opp menneskearten som et evolusjonært mislykket prosjekt.

I forhold til slike tanker kan det meste fortone seg som moderat. Men selv om mange vil si seg enige i at en revidering av både forbruks- og fødselsmønstre er ønskelig, reiser det seg her et nytt sett av spørsmål: Hvor realistisk vil det være å få til nødvendige endringer og samtidig bevare noe av demokratiet?

Flere har hevdet at dette er umulig. Og da må demokratiet falle. For egen del vil jeg her uttrykke en større tro på demokratiske menneskers evne til å akseptere nødvendige endringer. Jeg vil også antyde at når jeg her uttrykker større tro på menneskene enn flere andre debattanter, henger det sammen med at jeg har opplevd annen verdenskrig, en krig som mange har berettet om med lengsel i blikket.

Det er to sider ved krigserfaringen som her bør trekkes fram. Det ene var folks evne til å omstille seg fra individuell egeninteresse til kollektiv oppofrelse. Folk var faktisk villige til å renonsere på egne kortsiktige hensyn til fordel for et framtidig mål. Og det gjaldt ikke bare folk i det norske demokratiet. I England falt bruken av motorkjøretøyer med 95 prosent fra 1938 til 1944. På engelske jernbanestasjoner kunne folk i 1942 lese: «*Needless travel is a crime*». Samme år kunne magasinet *Good Housekeeping* skrive: «*Learn to regard every type of waste as a crime*».

Den andre oppløftende erfaring fra krigens dager var at demokratiet klarte seg. Men da ikke slik som dette er blitt gjenfortalt av antiautoritære etterkrigsideoologer, som den frihetlige liberalismens seier over alle autoritære makter. Det liberale førkrigssamfunnet tapte mot nazismen på alle fronter. De demokratiske samfunnene kom først på offensiven etter at de hadde omstilt seg, og i en viss forstand blitt både nasjonalistiske og militaristiske, og utviklet en sterk betoning av oppofrelse for fellesskap og fedreland. I en slik sammenheng kunne den demokratiske rett til diskusjon, opposisjon og korreksjon vise seg overlegen den hierarkiske fører- og lydighetskulturen på tysk side. Churchills feilvurderinger ble påpekt, diskutert og korrigert, Hitlers ble det ikke.

Hvis vi legger krigens erfaringer til grunn for en vurdering av hva som må endres og hva som kan bevares i et framtidig økologisk tilpassert samfunn, så er det liten grunn til å se på demokratiet som det første som bør kastes på skraphaugen. I den grad folk forstår alvoret i en krisesituasjon, er det grunn til å mene at et folkestyre kan forenes med det

økologisk ansvarlige, spesielt hvis vi ser på hva som byr seg fram som demokratiets alternativer. Her kan det være grunn til å sitere Churchills ord om at demokratiet nok kan være det verste samfunnssystem, bortsett fra alle andre som har vært prøvd.

Dermed kan kanskje også Fukuyama få en liten blomst til slutt: Demokratiet har en funksjonell verdi ut over den historien som frambrakte det. Men denne funksjonaliteten forutsetter at det settes inn i en sammenheng av opplysning og ansvarlighet. Med sin bok *After the Neocons* fra 2006 har Fukuyama gått aktivt inn for å korrigere den ideologiske utlegningen av *The End of History* fra 1992.